

***Мотив «марнота марнот» у поетичній спадщині
Григорія Сковороди***

Вивчення творчості Григорія Сковороди на тлі української барокової традиції належить до актуальних проблем сучасної гуманістики. Пильну увагу науковців до розгляду цього питання засвідчують, зокрема, студії Ю. Барабаша [1], І. Бетко [2], Б. Криси [6, с. 19–20, 43–45, 75–77, 146 та ін.], В. Нічик [9], Л. Ушкалова [19] та багатьох інших дослідників культурної спадщини українського бароко.

Мета нашої студії – розширити коло питань, пов’язаних із вивченням проблеми зв’язку творчості Григорія Сковороди з традиціями вітчизняного письменства XVII – XVIII ст. На матеріалі поетичних творів мисленника спробуємо розглянути особливості потрактування ним ідеї марності дочасного людського життя, що складає одну з основних рис барокового світобачення українців.

Насамперед слід окреслити деякі спільні топоси ванітативного мотиву, що фігурують у поезії Сковороди та чільних представників українського літературного бароко. Важливе місце в розробці мотиву “марноти марнот” посідає топос ілюзорності земного щастя та мінливості людської долі. Прикметно, що рекомендації стосовно його вживання зафіксовано в пам’ятках вітчизняної літературної теорії XVII – XVIII ст. Наприклад, згідно з настановами київської риторики “Ворота красномовства” (1683), письменники мали обов’язково викривати примхливість Фортуни в текстах панегіричного жанру [див.: 12, с. 352]. Численні варіації на цю тему постають також невід’ємним складником творчої практики українських барокових авторів. Означений топос докладно розроблений в елегійних віршах, автори яких здебільшого нарікають на неприхильність долі або її оманливий характер [див.: 10, с. 18, 188]. Античний образ сліпого щастя або Фортуни часто присутній у військовій поезії, зокрема, в описах різноманітних баталій – реальних чи алегоричних. Останню з них яскраво репрезентує твір Йоасафа Горленка “Брань честних седми добродѣтелей з седми грѣхами смертними, в человекѣхъ путнику...” (1737) [пор.: 3, с. 191–193 і 5, с. 150].

Роздуми вітчизняних письменників над мінливістю долі часто були підкріплені відповідними висловами, запозиченими з літературної спадщини старожитніх авторів. Іван Максимович покликався з цього приводу на твори отців Церкви [див.: 7, арк. 120], а Теофан Прокопович виявляв неабияке зацікавлення до сентенцій давньоримських поетів стосовно нестатечності щастя і зрадливості Фортуни [див.: 11, с. 444, 448, 465 та ін.]. Антична історія і міфологія правила українським бароковим авторам за невичерпне джерело цікавих і напружених сюжетів, які повинні були ефектно проілюструвати тезу про непостійність людської долі. Приміром, у віршованій збірці “Алфавит...” (1705) І. Максимович переповідає історію царя Седекія, що став

іграшкою в руках жорстокої Фортуни, несподівано потрапивши в полон і втративши заразом свою родину, незчисленні скарби та військову славу:

Паче многих Царей с ним щасте поиграло,

И во удивленіє послѣдным предало...

О міре нестатечный! высоко подносиш,

Да попереш: сокрушиш, нижайше низложиш [7, арк. 119 (зв.)].

Сковорода опрацьовує цей популярний бароковий топос у пісні 14 “Саду божественних пісень” (“Древняя малороссійска о суетѣ и лести мірской...”):

Нынѣ – скипетр и булава,

Утро вставши – худа слава...

Днесь піяна скачет воля,

Утро вставши – тщетна доля [13, т. 1, с. 72].

Висновком роздумів поета над зрадливістю людської долі є прагнення уникнути земної суети, бажання втекти від оманливих принад нестатечного світу.

Епіграфом до пісні 22 “Саду...” Сковорода обирає слова з книги Ісуса, сина Сирахового (18:24) “Помни послѣдняя твоя и не согрѣшиши” та книги Приповістей Соломонових (14:12) “Есть путь, мнящийся быти прав, послѣдняя же его – ад” [13, т. 1, с. 80]. Різноманітні варіації на тему чотирьох останніх речей людини становлять вагому частину поетичної спадщини українських барокових авторів. Наполегливі поради завжди пам’ятати про смерть, Страшний Суд, пекельні муки і втіхи Небесного Царства висловлюють у своїх творах отець Віталій [див.: 15, с. 186–187], К. Сакович [див.: 15, с. 327], І. Величковський [див.: 16, с. 264], Л. Баранович [див.: 22, с. 474–522], численні анонімні поети. Виділені окремим циклом “Пісні о страшном суді, о смерти, і о пеклі, і царствіі небесном” входили до складу рукописного співаника Даміана Левицького. На думку Ю. Медведика, ця група віршів є своєрідним попередником четвертої частини почаївського “Богогласника”, яка містила релігійно-моралізаторські та покайні пісні [див.: 8, с. 27]. Неабияка популярність і специфічний зміст поезії “чотирьох останніх речей” дозволили Д. Чижевському навіть визначити її як окремий жанр української віршованої літератури XVII – XVIII ст. [див.: 20, с. 9]. Прикметною ознакою цих творів є виразний повчальний аспект – спасенна пам’ять про чотири кінцеві межі людського буття мала допомогти християнину вберегтися від спокус оманливого світу та врятувати душу для вічності:

Аще во вѣки хочет кто не согрѣшати,

Должен ест смерть, суд, ад и Небо поминати.

Потрудися сих тріех убѣжати,

И возмеши в четвертом всегда пребывати [21, с. 421].

Особливо часто в поезії “чотирьох останніх речей” звучить заклик “memento mori!”. Висловлюючи цю пораду, барокові письменники наголошують на необхідності пам’ятати про смерть кожної миті, адже її

прихід завжди є несподіваним і невідворотним. У подібній стратегії цей топос розробляє Григорій Сковорода:

Распрости вдаль взор твой и разумны лучи,
И конец послѣдній поминай.

Всѣх твоих дѣл в кую мѣть стрѣла улучит,
Наблюдая всѣх желаній край... [13, т. 1, с. 80]

Ванітативні рефлексії барокових авторів також щільно пов'язані з опрацюванням топосу рівності всіх людей перед лицем смерті:

Rusinie i Włochu	Być ci trzeba w prochu,
Polaku, Litwinie,	I was to nie minie;
Słudze i Królowi	Truna się gotowi,
Jak stary tak dziecko	Umiera na świecie...[22, с. 479]

Як бачимо, наведений у творі Л. Барановича стислий перелік осіб, підвладних смерті, охоплює при цьому значне коло людей, що різняться не лише за своїм соціальним статусом, але й за віком та національною приналежністю. Загалом же розробка цього популярного барокового топосу в українській поезії XVII – XVIII ст. передбачала варіювання трьох базових опозицій: *убогий – багатий, старий – молодий, вчений – невіглас*. З огляду на типове для вітчизняних письменників потрактування згубної пристрасті до збагачення як найбільш марнотного прагнення людини, домінує в цьому реєстрі перша пара образів. Її своєрідними варіантами можна вважати популярні контрастні зіставлення на зразок “князь – жебрак”, “цар – раб” [16, с. 37], “король – служник” [22, с.489] тощо.

Розробляючи тезу про всевладдя смерті, українські письменники XVII – XVIII ст. прагнули віднайти яскраві засоби художнього втілення цієї ідеї. Найчастіше вітчизняні поети використовували із цією метою образ смерті-косаря [див.: 23, с. 108; 21, с. 425], що не зважає на жодні титули, скарби та заслуги і всіх людей безжально, “аки цвѣты, посѣкаєт” [16, с. 37]. Саме цей образ фігурує у славетній 10-й пісні “Саду...” Григорія Сковороди:

Смерте страшна, замашная косо!
Ты не щадиш и царских волосов,
Ты не глядиш, гдѣ мужик, а гдѣ царь, –
Все жереш так, как солому пожар [13, т. 1, с. 67].

Щиро засуджуючи гріховність земних насолод, поет вважає смерть вибавленням із тенет дочасного життя, невідвратною подією, котрої, однак, не слід боятися людині, чия “совість, як чистий кришталь”. Таке традиційно-християнське осмислення автором проблеми смерті засвідчує, зокрема, пісня 1 “Саду божественних пісень”:

А смерть есть святая, кончит наша злая,
Изводит злой войны в покой.

О, смерть сія свята! [13, т. 1, с. 60]

Натомість земне життя людини, душа якої обтяжена гріхами й поневолена “світовою марнотою”, може бути прирівняне до смерті. Для художнього втілення цієї думки автор уживає оксюморон “жива смерть” [13,

т. 1, с. 60]. Висловлені Сковородою міркування близькі за своїм змістом до відповідних розважань українських барокових поетів, зокрема Івана Максимовича, котрий стверджував: “Жизнь временна без Христа, нѣст жизни, но смерти” [7, арк. 36 (зв.)].

Закликаючи людину відкинути марноту дочасного життя, Сковорода окреслює земний світ за допомогою низки негативних образів, що належать до скарбниці сталих виражальних засобів українського літературного бароко. Зокрема, поет править про “темний світ”, розбурхане “світове море” [13, т. 1, с. 73, 75, 76] тощо. У діалозі “Брань архистратига Михаила со Сатаною...” автор створює колоритний образ марнотного світу, що вабить людину своїми примарними благами:

О міре, міре, міре украшенный!
Весь притворный, весь гробе повапленный!
Прелщаешь старых, младых и дѣти.
В прелести вяжешь, аки птенцы в сѣти [13, т. 2, с. 69].

Хоча біблійний образ “гробѣв повапленных” не надто поширений в українській бароковій поезії, в цілому таку модель окреслення облудного світу вітчизняні автори застосовували вельми часто. Зокрема, її розробку спостерігаємо у Л. Барановича:

Robak włożony powabny na wędzie,
Zieli go rybka to żywa nie będzie:
Swemi robaczki zwodzi świat y ptaki,
Wnet wpadnie w klatkę zieli jaki taki [22, с. 468].

Окреслення зовнішньої привабливості облудних земних насолод у Стефана Яворського здійснено за допомогою такого порівняння: “Так... w cukrach zwyczajnie jad ukryty” [24, арк. 21]. Сковорода звертається до використання подібної аналогії у латиномовному вірші “De umbratica voluptate” (“Про розраду примарну”):

Тіла так пристрасть недавно тебе солодила медами,
Хутко ж як тінню зника, серце сповняє гірким...
Адже поверхня гіркого покрита солодким. Початок
Чого солодким бува, те гіркий має кінець [13, т. 1, с. 106].

В емблематичному вірші “Carmen” (“Мелодія”) Сковорода традиційно тлумачить образ місяця як уособлення нестатечності дочасних благ. За словами поета, “луна знаменує сѣнь мырских имѣній” [13, т. 1, с. 90]. Змінний характер зовнішнього вигляду цього небесного тіла є основою для відповідного порівняння у “Театроні” І. Максимовича:

Благополучіє як луна змінється,
Непостоянна растет, и умалается [цит. за: 4, с. 90].

Л. Баранович використовує семантику образу місяця як утілення непостійності, розмірковуючи над мінливим характером людської натури. Здійснене автором протиставлення двох небесних світил повинне переконати хисткого у своїх прагненнях грішника відкинути всі сумніви і мати за взірєць “статечне сонце”, що є уособленням Божої досконалості [див.: 22, с. 434].

У найближчому до Сковородинівського вірша контексті образ місяця тлумачить Дмитрій Туптало. Коментуючи популярне барокове зображення Богородиці у “Слові 1 в день Покрови”, проповідник стверджував, що “луна измѣняющаяся и оскудѣвающая” є образом земного світу, а Діва, що височіє над небесним світилом, відповідає піднесенню Божої Матері над суєтністю дочасного існування [14, с. 283].

Як бачимо, потрактування Сковородою мотиву “світової марноти” на значну міру перебуває в річищі традицій вітчизняного барокового письменства. При цьому, однак, Сковородинівському тлумаченню ідеї Vanitas притаманні риси, які вирізняють його на тлі традиційної мисленнєвої і художньої інтерпретації цього популярного мотиву.

По-перше, узвичаєні барокові образи марноти цього світу Сковорода використовує для окреслення ключових понять своєї філософської концепції. Наприклад, за словами Л. Ушкалова, “потужного метафізичного підложжя” набуває в Сковороди пересічна барокова метафора “життя є сон”: мисленник послуговувався нею, з’ясовуючи єство тлінної “видимої натури” [див.: 19, с. 45]. Із цією ж метою поет використовував часто вживане багатьма авторами порівняння хистких реалій земного світу з примарністю тіні [див.: 13, т. 1, с. 102–106].

По-друге, для Сковороди характерне своєрідне осмислення проблеми часу. У художньому світі вітчизняного барокового письменства її розгляд здійснювався, як правило, в двох аспектах: поети розмірковували над швидкоплинністю земного життя людини або правила про згубну силу безжального часу:

Вся время губит и вся покрывает,
вся тлит время и в конец превращает... [21, с. 348]

Констатуючи скороминушість людського віку, Сковорода уникає при цьому традиційних застережень не зволікати із покайням і нехтувати земними справами заради набуття вічних благ Небесного Царства. Усвідомлення автором швидкоплинності часу викликає потребу його розумного наповнення, стає стимулом до інтенсивної, корисної діяльності [див.: 6, с. 19]:

Брось, любезный друг, бездѣлья,
Пресѣчи толикій вред,
Сей момент пріймись до дѣла:
Вот, вот, время уплывет! [13, т. 1, с. 81].

Сковорода, який сам завжди “гостро відчував проминальність часу” [18, с. 116], радить цінувати “дражайше жизни время”, а відтак звільнити короткий людський вік від гріха, суєти і смутку:

Ах, отвержем печали! Ах, вѣк наш краткій, малый!
Будь сладкая жизнь! [13, т. 1, с. 89].

Обстоювання ідеї уникнення смутку як неодмінної умови правдивого життя також вирізняє Сковороду на тлі вітчизняної барокової традиції. Якщо більшість українських авторів XVII – XVIII ст. мислили дочасне буття

людини як гірке існування в “долині сліз” і вважали скорботи та утиски єдиним шляхом сходження до вічності, то, за словами Л. Ушкалова, “справжньою... апологією земної людини як *істоти радісної* була під ту пору філософія Григорія Сковороди” [17, с. 113]. Мисленник був переконаний, що “веселіє серця” і насолода кожною миттю скороминущого життя не суперечить засадам християнської етики. Людина повинна усвідомлювати примарну і тлінну природу своєї дочасної мандрівки, пам’ятати про смерть і дбати про уникнення гріховної суєти, але при цьому вона має право бути щасливою. Виконуючи своє узгоджене з Божою волею призначення на землі та віднайшовши внутрішній спокій, вона з радістю і надією прямує до царства вічності.

Нарешті, остання прикметна риса сквородинівського тлумачення ідеї Vanitas, яку варто акцентувати, впливає із загальної специфіки його поетичної спадщини. Вірші Сковороди є насамперед сповіддю поета-лірика, відлунням його напружених духовних пошуків та змагань [див.: 1, с. 329; 6, с. 44, 76–77, 157], тобто творами, що посутньо відрізняються від традиційної поезії українського бароко з її визначальною дидактичною спрямованістю. Відтак оспіваний у віршах “Саду...” ідеал тихого, помірнього життя на лоні природи, головними перевагами якого є воля та спокій, – це передовсім особистий вибір поета, а не універсальна модель правдивого життя, позбавленого згубного впливу “світових марностей”.

Таким чином, здійснені нами спостереження дають підстави стверджувати, що популярний бароковий мотив “марноти марнот” посідає важливе місце в поетичній творчості Григорія Сковороди. Поряд із розробкою суто традиційних топосів цього мотиву мисленник у своєрідний спосіб поєднав усталене тлумачення ідеї Vanitas з основними засадами своєї оригінальної практичної філософії, а саме – з утвердженням можливості земного щастя та апологією правдивого життя-радості як умови досягнення вічного блаженства.

Література

1. Барабаш Ю. “Знаю человека...” Григорий Сковорода: Поэзия. Философия. Жизнь. – М.: Худож. лит., 1989. – 335 с.
2. Бетко І. Г. С. Сковорода і традиція автоепітафії у давній українській літературі // Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали: Збірник наук. праць / Упоряд. В. М. Нічик, Я. М. Стратій. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 195–203.
3. Горленко Й. Брань честних седми добродѣтелей з седми грѣхами смертними, в человекѣ путнику... // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные Н. Д. Жеваховым. – К.: Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1907. – Ч. II. Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 183–212.

4. Засько О. Мотив *vanitas* у творчості Іоанна Максимовича // Медієвістика: Збірник наук. стат. / За ред. О. Мишанича. – Одеса: Астропринт, 2000. – Вип. 2. – С. 85–93.
5. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1875. – Т. II. – Вып. 1. – 166 с.
6. Криса Б. Пересотворення світу. Українська поезія XVII – XVIII століть. – Львів: Монастир монахів Студійського Уставу. Видавничий відділ “Свічадо”, 1997. – 215 с.
7. Максимович І. Алфавит собранный, ритмами сложенный. – Чернігів, 1705. – [9], 140, [1] арк.
8. Медведик Ю. Унікальна антологія української лірики (деякі спостереження над почаївським “Богогласником” 1790 – 1791 рр.) // Слово і час. – 1997. – № 3. – С. 27–29.
9. Нічик В. Києво-Могилянська академія: основні напрями філософування і Г. Сковорода // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність / Відп. ред. проф. І. П. Стогній. – К., 2003. – С. 7–29.
10. Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы. – СПб.: Типо-Литография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1900. – Т. I. Из истории русской песни. – Ч. 2. Приложения. – 212 с.
11. Прокопович Ф. Різні сентенції // Прокопович Ф. Філософські твори: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 1. – С. 435–476.
12. Савчук О. Рецепція українською бароковою літературою окремих елементів новолатинської поезії // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи. Матеріали I-го Українсько-італійського симпозіуму 13–16 вересня 1994 р. – К.; Венеція: АртЕк, 1996. – С. 349–362.
13. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 1–2.
14. Туптало Д. Слово в день Покрова Пресвятыя Богородицы // Сочинения святого Димитрия, митрополита Ростовского: В 5 ч. – М.: Синод. тип., 1842. – Ч. 3. – С. 279–289.
15. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. – К.: Наук. думка, 1978. – 431 с.
16. Українська поезія. Середина XVII ст. – К.: Наук. думка, 1992. – 680 с.
17. Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків: Акта, 1999. – 216 с.
18. Ушкалов Л. Коментарі // Сковорода Г. Сад божественних пісень / Підгот. тексту, передм. та комент. Л. Ушкалова. – Харків: Майдан, 2002. – С. 90–126.
19. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків: Акта, 2001. – 222 с.
20. Чижевський Д. Поза межами краси (до естетики барокової літератури). – Нью-Йорк: Українсько-амер. видавниче тов-во., Інк., 1952. – 22 с.

21. Чижевський Д. Український літературний барок: нариси / Підгот. тексту та мовна редакція Л. Ушкалова; вступна стаття О. Мишанича. – Харків: Акта, 2003. – 460 с.
22. Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kijów, 1671. – 550 s.
23. Iwanek M. Motyw śmierci w ukraińskiej poezji barokowej // Przegląd Humanistyczny. – 1984. – R. 28. – № 2. – S. 95–111.
24. Jaworski S. Pełnia nieubywającej chwały w herbowym księżycu. – Kijów, 1691. – 38 k.